Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.

Redactie-Adres: Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

Aflevering 9 **Januari 1920**

De methode om de volgorde der Paulinische Brieven te bepalen, in het bijzonder in verband met de Brieven aan de Thessalonicensen onderzocht

door

Dr. F. W. GROSHEIDE.

In de serie Beiträge zur Förderung christlicher Theologie verscheen voor enkele maanden een studie van *W. Hadorn*, hoogleeraar te Bern, onder den titel: *Die Abfassung der Thessalonicherbriefe in der Zeit der dritten Missionsreise des Paulus*, een titel, die het voordeel heeft, dat hij dadelijk aangeeft, wat de schrijver wil bewijzen.

Wanneer we ons naar aanleiding van dit geschrift eenige opmerkingen veroorloven over de methode, die het volgt en over de zaak zelf, dan kunnen we er niet buiten een wat breeder verslag van den inhoud te geven. Veel bezwaar zal men daar tegen niet hebben, als men hoort, dat Prof. *De Zwaan* ondanks een enkele opmerking tegen een onderdeel, *Hadorns* betoog in zijn geheel overtuigend achtte (Nieuwe Theol. Stud., II, bl. 255).

I Thess., zoo *Hadorn*, wordt algemeen voor echt gehouden, tegen II Thess. heeft men bezwaren, vooral op grond van het apokalyptisch gedeelte en de beweerde litteraire afhankelijkheid van I. De eerste brief is volgens de meesten geschreven te Korinthe op de tweede zendingsreis, de tweede vlak daarna.

Nu is evenwel, zegt H., de groote moeilijkheid niet de verhouding van II tot I, maar de verhouding van Thess. tot Kor., want de brieven naar Thessalonika herinneren zeer sterk aan die naar Korinthe, hooren daarbij. Dan zijn er andere bezwaren. Volgens I Thess. heeft Paulus Timotheus uit Athene naar Thessalonika gezonden, volgens Hd. zijn Silas en Timotheus te Korinthe bij Paulus gekomen. Een uitvlucht is het te onderstellen, dat Paulus zijn reisgenooten eerst naar Athene heeft laten gaan, hen toen dadelijk terug zond en hen weer ontmoette te Korinthe. Evenzoo die andere oplossing, die aanneemt, dat Paulus Timotheus door een bode of brief heeft opgedragen van Beréa naar Thessalonika terug te keeren. De eerste oplossing doet te kort aan het „op het spoedigste" van Hd. 17 : 15, de tweede aan den duidelijken zin van I Thess. 3 : 1.

Nu is het merkwaardig voor *Hadorns* methode, dat hij pag. 20 uitdrukkelijk verklaart, dat het zoo juist door ons genoemde en nog een enkel ander klein historisch bezwaar ons geen recht geven, de indentiteit van Paulus' verblijf te Athene uit Hd. 17 met het I Thess. vermelde te ontkennen. „Eine andere Frage ist es, ob der 1 Brief an die Thessalonicher inhaltlich in diese Zeit gehört". M.a.w. desnoods maar wat getornd aan de berichten uit Hd. of I Thess., dat zou het ergste niet zijn en daartegenover ondersteld, dat Paulus den inhoud van zijn brieven niet heeft laten afhangen, van hetgeen een bepaalde gemeente noodig had, maar dat Paulus in een bepaalde periode van zijn leven met bepaalde dingen bezig was en dus *per se* daarover moest schrijven. Wat vooruitloopend op het betoog voeg ik er aan toe, dat daar nog een andere fout bij komt, n.l. de telkens weer gemaakte historische fout, dat men van den eenen brief voor zeker houdt, dat hij echt is of in een bepaalden tijd geschreven en daarnaar den anderen beoordeelt, terwijl men vergeet, dat men bijna in alle gevallen evengoed den beoordeelden brief tot maatstaf kon nemen. Trouwens we zien het ook praktisch gebeuren, dat, wat door den een voor

ontwijfelbaar echt wordt gehouden en geschikt voor kriterium, door den ander wordt verworpen. Een merkwaardig voorbeeld gaf *Völter* eenige jaren geleden, toen hij de echtheid van Joh. 7 : 52-8 : 11 ging verdedigen (Teylers Theol. Tijdschrift dl. 8). Nu meet *Hadorn* Thess. naar Kor., waarom niet omgekeerd? Omdat Kor. onmogelijk op de tweede reis kan vallen, zal men zeggen. Toegegeven, maar als gearbeid mag worden aan de berichten over de zending van Timotheus naar Thessalonika, waarom dan ook niet gewerkt aan berichten als 1 Kor. 5 : 9, 16 : 10 etc. en Kor. gesteld onmiddelijk naar Paulus' vertrek uit de stad? Hoofdzaak is, dat men de historische berichten onverkort moet handhaven (we komen op die berichten in zake Thess. dan ook straks terug) en niet moet beginnen met nooit te kontroleeren subjektieve meeningen, over wat Paulus toen en toen moet hebben geschreven, die buitendien met de inspiratie niet rekenen en alle gemeenten geknipt achten naar hetzelfde patroon.

We keeren tot *Hadorn* terug. Paulus had blijkbaar berichten over Thessalonika, toen hij I Thess. schreef, hoe kon hij die hebben te Korinthe? Is het mogelijk, dat toen reeds overal over het geloof der Thessalonicensen werd gesproken? (I, 1 : 7 vlg.). Is het mogelijk, dat toen reeds de groote vervolging had plaats gegrepen, een vervolging van de heidenen nog wel (Hd. 17 : 5 spreekt van Joden) die (blijkens ἐπάθετε Th. I, 2, 14) zou kunnen zijn afgeloopen? Er zijn te Thessalonika al ambten ingesteld (I, 5 : 12 vgl.) en dat eischt tijd, ook de moeite over de sterfgevallen is gemakkelijker te verstaan, indien de gemeente al een paar jaar bestond. Ik vermoed, dat *Hadorn* dit alles blijkens zijn reeds op pag. 20 gedane uitlating rekent tot de bezwaren op grond van den inhoud in te brengen tegen een plaatsen van I en II Thess. te Korinthe. Voor mijn besef zijn dit nog gewone historische feiten, die we evenals de vraag, hoe zijn de mededeelingen uit Hd. met die uit I Thess. te rijmen, in rekening hebben te brengen bij de dateering der brieven.

We zullen dan ook straks al deze dingen bij elkaar behandelen.

Zoo langzamerhand gaat *Hadorns* betoog een ander karakter dragen. Hij komt nu niet meer met historische feiten, maar met onderstellingen naar aanleiding van de feiten; natuurlijk zijn die op zichzelf niet verboden, maar ze missen bewijskracht. En nog erger wordt het, als de onderstellingen naar aanleiding van de feiten plaats gaan maken voor konstrukties van leerontwikkeling.

Het eerst genoemde begint al, wanneer *Hadorn* aanneemt, dat de bijzondere door Paulus terecht gewezen meening over de ontslapenen alleen kan zijn ontstaan onder den invloed van wat bijzonders, dat bijzondere zoekt in de parousie-verwachting, die parousie-verwachting in verband brengt met I Kor. en naar aanleiding daarvan aanneemt, dat de gemeente te Thessalonika al eenigen tijd moet hebben bestaan.

Vervolgens wijst *Hadorn* er op, dat Paulus zich in I Thess. evenals in I Kor. tegen ingekomen vreemden invloed verdedigt. Kan dat al zoo spoedig na de stichting der gemeente zijn geschied? De Thess. zijn navolgers van Paulus, hetgeen bepaald moet zien op het doorstaan van lijden om de zaak van Christus en weer overeenkomt met I Kor. 11 : 1. Paulus wil de waarheid van zijn prediking bewijzen, dan moet ze zijn aangevochten.

Inderdaad gaat het tegen ψευδαπόστολοι. De apologie van Paulus doet ons zien, dat zijn tegenstanders hier dezelfde argumenten bezigden, als blijkens Gal. en II Kor. van Christelijke zijde tegen hem werden ingebracht. Wanneer Paulus zich verdedigt tegen gierigheid, herinnert dat dadelijk aan zijn woord op de derde reis tot de ouderlingen van Efeze gesproken Hd. 28. Wellicht stond deze beschuldiging in verband met de zending uit Filippi (ἐν βάρει εἶναι) I. 2 : 7 neemt H. van geldelijke ondersteuning). De tegenstanders toonen hier al de trekken der Judaistische enthousiasten (invloed van *Lütgert*). Zij namen geen opstanding aan, waren libertinisten, kwamen tot wanorde. De perikoop van de opstanding doet zien, dat Paulus een theorie bestrijdt.

In dat alles is nu volkomen overeenstemming met den tijd en den inhoud van I Kor. Is de bestrijding gelijk, dan moet ook de dwaling dezelfde zijn geweest.

Ook andere dingen wijzen uit, dat de gemeente te Thessalonika reeds eenigen tijd moet hebben bestaan, toen Paulus haar schreef. Immers we treffen afwijkingen aan op zedelijk gebied. Hoewel in verband met den lof, dien Paulus aan de kerk toekent, het nog beter is aan te nemen, dat die zonden nog niet waren voorgekomen, maar dat Paulus er tegen waarschuwt, omdat hij er de Korinthiers juist over had moeten vermanen. En op soortgelijke wijze verklaart *Hadorn* het, dat Paulus I Thess. 5 over de charismata spreekt.

Alles wordt begrijpelijk, wanneer men I Thess. plaatst na I Kor., dan blijft er ook tijd voor het opkomen van dwalingen te Thessalonika. Op de derde reis was Timotheus zeker bij Paulus, Silas misschien ook. Op de tweede reis is het ondenkbaar dat Paulus I Thess. 2 : 17 vgl. zou hebben geschreven. Een zending van Timotheus uit Athene had op de tweede reis geen zin, want het door de Joden te Thessalonika verwekte oproer blijkt te hebben voortgeduurd. I, 2 : 18 lezen we, dat de Satan Paulus heeft verhinderd in zijn reis. We weten niet, waarin die verhindering bestond, maar wel, dat Paulus in een dergelijken toestand verkeerde, toen hij II Kor. schreef, toen juist kwamen er ook veel tegenstanders Hd. 20 : 3 en was Paulus tweemaal van plan naar Macedonië te reizen I Kor. 16 : 5-7; II Kor. 1 : 16. Vraagt men, wat Paulus verhinderd kan hebben naar Thessalonika te gaan, dan kan men denken aan het plotselinge bezoek te Korinthe tusschen den eersten en tweeden brief naar die stad. De gemoedstoestand tijdens dat bezoek en in den eersten brief aan Thessalonika is dezelfde. Men vergelijke b.v. II Kor. 2 : 1, 12 : 21, 2 : 5 met I Thess. 3 : 7. Ook in Paulus' omstandigheden is er overeenstemming, hij is in druk, hetgeen niet het geval was bij zijn bezoek te Athene op de tweede reis. Een en ander brengt dan tot de onderstelling, dat Paulus op de reis naar Korinthe zoo

juist bedoeld, Athene aan deed, daar Timotheus naar Thessalonika zond en in Azie teruggekomen I Thess. schreef.

Daarna beziet *Hadorn* II Thess. Hadden we alleen II Thess., dan zou die brief ons heel geen moeite baren, vergeleken evenwel met I Thess. komt er allermeest bezwaar door het stuk over de parousie. De nauwkeurige mededeelingen in II Thess. (vgl. 2 : 2, 3 : 11) doen zien, dat Paulus, toen hij dezen brief schreef, of een bericht of afgevaardigden van de gemeente had ontvangen. Scherp spreekt de apostel over de dwaling, dat men de parousie op onjuiste wijze predikte en kwam tot ongeregeld wandelen. Ieder zal als de apostel zelf in trouwen arbeid werken voor eigen onderhoud. Aan het einde van den brief vinden we den uitdrukkelijken eigenhandigen groet. Dat zou van een vervalscher kunnen zijn, maar zulk een zou zich wel hebben gewacht om in tegenspraak te komen met I Thess., gelijk hier het geval is. II Thess. had blijkbaar haast, alle mededeelingen van persoonlijken aard ontbreken. Er is in dezen brief sprake van vervolging, die moet zwaar zijn geweest en wat langer hebben geduurd, anders kon Paulus er niet van weten en er van hebben gesproken bij bezoeken aan andere kerken. Het zijn blijkbaar vervolgingen geweest, die de gemeente hebben doen gelooven. dat de dag des oordeels nabij was. Paulus bevestigt de juistheid dezer verwachting, zegt alleen, dat de parousie nog niet is aangebroken.

Blijkbaar ondervond de apostel tijdens het schrijven van II Thess., tegenstand, want hij begeert te worden verlost van de booze menschen (3 : 5-51). In dezelfde richting wijst 1 : 7. Zoo begrijpen we eenigermate cap. 2, er is nu reeds tegenstand, maar nog niet die groote, die met den Antichrist komen zal.

Gaat men nu I en II Thess. met elkander vergelijken, dan ziet men groote overeenkomst. Natuurlijk kan dat komen, doordat de eene brief van den anderen afhankelijk is, maar toch ook, omdat Paulus in den lateren veel herhaalde, wijl de toestanden in veel dezelfde waren gebleven. Buitendien

II Thess. toont niet slechts overeenstemming met I Thess. ook wel met andere brieven. Een groot bezwaar blijft echter altijd. Als II Thess., die zooveel op I Thess. gelijkt, inderdaad vlak na I Thess. is geschreven, hoe komt het dan, dat II Thess. heel niet naar I Thess. verwijst? Om aan dit bezwaar tegemoet te komen is reeds meer dan eens zoo door *Grotius,* en *Joh. Weiss* II Thess. vóór I Thess. geplaatst. *Hadorn* wil dien kant ook uit.

Een betoog, dat moet aanwijzen, hoe onder ὁ κατέχων Claudius is te verstaan en dat daarom uit II Thess. 2 niets, dat tegen de echtheid van den brief pleit, valt af te leiden, ga ik voorbij. Het voorname punt, dat II vóór I doet plaatsen, is het ontbreken van elke verwijzing in II. Want wijst men op II 2 : 15, dan neemt *Hadorn,* dat van den brief, waarin het staat. II 2 : 2 kan moeilijk op I Thess. zien, want dan zou Paulus toch zijn eigen brief beter moeten hebben rechtvaardigen, daarom is het veiliger aan te nemen, dat de apostel nog heel geen brief had geschreven. Gaat men na, wat in de brieven over de vervolgingen en over de wanordelijkheden staat geschreven, dan geeft II den indruk de eerste te zijn. In de eschatologie is een ontwikkeling waar te nemen. In II is sprake van een faktor, die de parousie nog tegen houdt, in I is daarvan geen sprake meer. Het *Κάτεχον,* Claudius is nu blijkbaar gestorven. II valt daarom vóór den dood van Claudius, I er na. I stemt in de eschatologie geheel met Rom. overeen. Dat I niet aan II herinnert, is te verklaren door het bezoek dat Titus tusschen II en I te Thessalonika bracht.

Wat nu II Thess. betreft, ook deze kan niet te Athene zijn geschreven, want daarvoor is er reeds te veel te Thessalonika gebeurd. Het is mogelijk hem te stellen aan het einde van Paulus' verblijf te Korinthe (vgl. II Kor. 11 : 9), maar beter is het in verband met de enthousiastische stroomingen ook II Thess. te plaatsen tijdens Paulus' werken te Efeze d.i. op de derde reis.

Twee dingen wil *Hadorn* dus vooral bewijzen, eerst dat I Thess geschreven werd tijdens Paulus' derde zendingsreis, dan dat II Thess. aan I Thess. voorafging, ook al valt II Thess. waarschijnlijk evenzeer tijdens de 3e reis.

Op grond van hetgeen in ons eerste artikel werd betoogd, valt thans uit *Hadorns* bewijsvoering al dadelijk heel wat weg. Leerontwikkeling is voor ons onbruikbaar ter dateering. We gaan dus niet van beteekenis achten de gelijkenis tusschen Kor. en Thess. c.q. tusschen Rom. en Thess., want we zijn van oordeel, dat Paulus niet bepaalde perioden heeft doorgemaakt in dien zin, dat hij op een bepaalde wijze alleen in bepaalde periode schrijven kon. Voorts hebben we er een bezwaar tegen aan te nemen zonder meer, dat te Korinthe en te Thessalonika dezelfde kwesties in den zelfden tijd en op dezelfde wijze aan de orde kwam. We weigeren II Thess. vóór I Thess. te stellen, omdat de gedachten van Paulus over de parousie in I Thess. verder zouden zijn voortgeschreden.

Van geenerlei waardij is voor ons ook, wat gezegd werd over mogelijken invloed van het z.g. tusschenbezoek te Korinthe. Een dergelijke gebeurtenis kan zeer zeker tot verklaring worden aangevoerd, doch eerst als op andere wijze onomstootelijk vast zou staan, dat I Thess. in den tijd van dat bezoek werd geschreven. Terwijl buitendien niet vergeten mag worden, 1e dat het heele tusschen bezoek te Korinthe volstrekt niet zoo zeker is, *Zahn* b.v. wil er niets van weten; 2e dat, indien dit bezoek heeft plaats gevonden, het zeker overhaast moet zijn geweest en Paulus op zijn best den Piraeus, en niet Athene, waar hij geen vrienden hoegenaamd had, zal hebben bezocht, zoodat we daar toch ook moeilijk ruimte voor I Thess. 3 : 1 en 2 kunnen vinden.

Is het nu waarschijnlijk, dat I Thess. is geschreven op de 3e zendingsreis? Daar pleit heel wat tegen. Blijkens het opschrift was, toen de apostel dezen brief schreef, Silvanus in zijn gezelschap. We weten dat deze hem op de 2e reis heeft gegeleid, maar hooren niet, dat hij op de 3e reis is

meegegaan en Silas wordt in de brieven, die gewoonlijk tijdens de 3e reis gesteld worden, niet genoemd. Hd. 20 : 4 leert, dat althans gedurende een deel van de 3e reis Aristarchus en Secundus uit Thessalonika bij den apostel waren, over hen spreekt de brief niet.

Hadorn laat de brieven op de 3e reis te Efeze geschreven zijn. Er is weinig reden om dit te gelooven, Indien Paulus werkelijk het tusschenbezoek te Kor. heeft gebracht, waarom keerde hij dan, als hij in het N. zoo noodig was, niet over Thess. naar Efeze terug? Paulus leefde te Efeze in heel andere stemming. Hij maakte plannen om naar Macedonië te gaan, maar uit niets blijkt, dat die reis haast had. Eer het tegendeel. Paulus zendt Timotheus en Erastus, maar toch niet omdat hij zelf niet kon gaan. Want hij zou nog rustig te Efeze gebleven zijn, had niet het oproer hem genoopt te vertrekken. Hd. 19 : 21, 22; 20 : 2, I Kor. 16 : 8, 9.

Laten we nu eens letten op de voornaamste feiten, die het volgens *Hadorn* onmogelijk maken, dat I Thess. op de 2e reis werd geschreven.

Van een aantal argumenten kan al dadelijk gezegd, dat ze niet veel beteekenen. Immers wat de kwestie der bestrafte ondeugden en dwalingen betreft, mag niet vergeten, dat ook uit Gal. blijkt, hoe heel spoedig b.v. onder den invloed van dwaalleerraars verkeerde meeningen konden opkomen. Voorts bedenke men, dat Paulus blijkens Hd. 17 : 2 slechts een drietal weken te Thessalonika heeft kunnen arbeiden. Wanneer men daarbij nu in aanmerking neemt, dat hij bezwaarlijk dag in dag uit heeft kunnen prediken. — niet alleen hij zelf (1 Thess. 2 : 9), maar ook de menschen hadden toch te arbeiden — dan zal moeten worden erkend, dat hij slechts zeer weinig heeft kunnen verkondigen. Dat hij het ongeoorloofde van verschillende ondeugden, die bij de heidenen zeer gewoon waren, niet voldoende heeft kunnen aantoonen, wordt duidelijk. Evenzeer, dat licht misverstand kon opkomen, zoo over het lot van hen, die vóór de parousie ontsliepen, over de charismata etc. Maar niet minder, dat Paulus heel

spoedig weer naar Thessalonika terug wilde, één der malen 1 Thess. 2 : 18 gemeend, kan zeer goed nog te Beréa vallen. Dan ook, dat Paulus Silas en Timotheus zendt, ook al zijn zij nauwelijks te Athene uit Thessalonika bij hem gekomen, er was nog heel veel te Tessalonika te doen.

Ook zelfs als men I Thess. 2 : 1 vlg. opvat als een bepaalde apologie, d.w.z. dat Paulus zich daar verdedigen zou tegen dingen, die over hem werden uitgestrooid, dan behoeft men daarbij niet juist aan Christelijke libertinisten te denken. Veel meer voor de hand ligt het aan te nemen, dat de Joden, die het oproer hebben verwekt, Paulus ook na zijn vertrek met lastertaal zijn blijven vervolgen. Het woord door Joden over een Jood gesproken moet wel veel invloed hebben gehad. Ik zie niet in, dat er onder de verwijten, waartegen Paulus zich verdedigt één is, dat niet van Joden kon komen. Zoo is er dus eenerzijds reden om te vermoeden, dat zonder een optreden van bepaalde dwaalleeraren verkeerde gevoelens te Thessalonika gemakkelijk konden ontstaan, aan den anderen kant werkten er invloeden, waartegen Paulus zich had te verdedigen, alles reeds onmiddelijk na de stichting der gemeente.

En nu de vervolging! Paulus was voor geen klein gerucht vervaard. De Zuid-Galatische gemeenten durft hij weer te bezoeken, kort nadat hij te Lystre is gesteenigd. Als de apostel dan toch niet zelf naar Thessalonika teruggaat, moet het daar wel hevig zijn geweest. Trouwens, wat kan de kracht zijn van een gemeente in een stad, waar slechts drie weken was gepredikt? O zoo weinig tegenstand reeds en ze moest vallen! Buitendien leert het verhaal uit Hd. 17 duidelijk, dat weliswaar de Joden begonnen, maar dat èn het plebs èn de overheid er aan te pas kwam. Aldus wordt alles, wat van de vervolging in 1 Thess. gezegd wordt, volkomen begrijpelijk, zoowel het feit, dat ze zeer zwaar was (b.v. I Thess. 1 : 6) als dat andere, dat ze van de heidenen uitging (I Thess, 2 : 14).

Nu enkele kleinigheden. *Hadorn* zegt, er konden nog

geen ambtsdragers te Thessalonika zijn. In de eerste plaats zou moeten worden bewezen, dat I Thess. 5 : 12 bepaald ambtsdragers zijn bedoeld, vervolgens had de gemeente in elk geval, toen Paulus de bedoelde woorden schreef, tot tweemaal toe de bearbeiding van Timotheus ondergaan. Waarom kon Timotheus geen ambten hebben ingesteld? Dat dit soms al vrij spoedig geschiedde, leert Hd. 14 : 33. En waarom kunnen er niet al heel spoedig na de stichting der gemeente enkele sterfgevallen zijn voorgekomen? Eén enkel geval kon ten slotte aanleiding zijn voor de dwaling I Thess. 4 bestreden!

Van meer gewicht zijn de twee laatste bedenkingen, die we moeten bespreken. Kan zoo kort na de stichting der gemeente reeds gezegd worden, dat niet slechts in Macedonie en Achaje, maar op alle plaatsen, dat wil praktisch zeggen ook in Klein Azie, het geloof van de gemeente te Thessalonika bekend was geworden I Thess. 1 : 8 en 9? Natuurlijk onderstelt dit een zekeren tijd. Maar dat is ook niet buitengesloten. Gaan we slechts na, wat er is geschied. Paulus was naar Athene vertrokken en daar waren Silas en Timotheus bij hem gekomen. Uit Athene zond hij Timotheus weer naar Macedonië en hij vertrok zelf in dien tijd naar Korinthe. Paulus moet niet zoo kort te Korinthe hebben vertoefd, toen Silas en Timotheus uit Macedonië terugkwamen, want anders is de uitdrukking op iederen Sabbat Hd. 18 : 4 niet te verklaren. Eerst na den terugkeer van de beide medearbeiders kan I Thess. zijn geschreven. Dat kan vlak na die terugkomst zijn geweest, het kan nog wat hebben geduurd. In elk geval zal wel een groot stuk van de 1½ jaar te Korinthe zijn verloopen, eer Paulus naar Thessalonika schreef. Indien men nu voorts in aanmerking neemt, dat het hier gaat om een groote havenstad als Thessalonika met druk verkeer en dat Paulus te Korinthe was, een stad met nog drukker verkeer, dan was er alle gelegenheid voor het heen en weer gaan van verschillende berichten. Zoodat uit I Thess. 1 : 8

o.i. niet kan worden afgeleid, dat I Thess. niet te Korinthe kan zijn geschreven[1]).

En nu het laatste punt, de berichten van Hd. en I Thess. in zake de zending van Timotheus zouden niet met elkander kloppen. Zoo zegt men het gewoonlijk, zoo zegt ook *Hadorn* het, maar zoo is het eigenlijk niet juist uitgedrukt Beter is het te zeggen Hd. 17 en 18 vermelden andere feiten dan I Thess. 3. Maar de berichten zijn zeer goed met elkaar in overeenstemming te brengen. Reeds toen we *Hadorns* opvatting weergaven, hebben we meegedeeld, hoe men de bezwaren heeft trachten te ontkomen en zoo juist hebben we laten zien, dat de verschillende feiten zeer wel zijn te vereenigen. Inderdaad zijn Silas en Timotheus zeer spoedig (Hd. 17 : 15) bij Paulus te Athene gekomen, maar, wat Paulus toen hoorde, deed hem besluiten hen weer terug te zenden. En eerst te Korinthe kwamen ze voor goed bij den apostel, Toen was er ook nog wel wat te Thessalonika in orde te brengen, maar dat kon per brief worden afgedean.

Juist de nauwkeurige berichten, die Paulus van zijn medearbeiders ontving, stelde hem in staat te schrijven, gelijk hij deed.

Wanneer we dus alles overwegen, komt het ons voor, dat tegen de meening van *Hadorn* onoverkomelijke bezwaren zijn in te brengen, terwijl de moeilijkheden, die hij ziet, zeer wel zijn te ondervangen en daarom dunkt het ons beter te blijven gelooven, dat I Thess. op de tweede reis te Korinthe werd geschreven.

Het tweede vraagpunt door *Hadorn* ter sprake gebracht en anders beantwoordt dan gewoonlijk is, welke der beide brieven naar Thessalonika is de oudste, *Hadorn* meent de tweede. Nu moeten we eerst goed zien, dat deze zaak geheel

---

1) Het is bekend, dat *Th. Zahn* heeft verondersteld, dat Paulus berichten had van afgezanten uit de Galatische Kerken. O.i. is het echter beter Gal. niet te Korinthe te stellen, maar veel vroeger te Antiochië, waardoor het vermoeden van *Zahn* voor ons onbruikbaar wordt,

op dezelfde wijze kan en moet worden besproken, als men volgt bij de behandeling van elke twee willekeurig gekozen andere brieven, d.w.z. de vraag welke van de twee brieven aan de Thessalonicensen ging vooraf, is dezelfde als, schreef Paulus eerst Filip. en daarna Ef. of omgekeerd. Immers dat I Thess. ouder is dan II Thess., zegt de traditie, niet de Schrift zelf en kritiek op een dergelijke traditie is geoorloofd, ja plichtmatig te achten. Het spreekt dus ook al weer van zelf, dat ook hier leerontwikkeling en wat dies meer zij, voor ons geen kriterium kan zijn. Niet wij hebben te oordeelen, welke eschatologische gedachten ons schijnen eerst door Paulus te zijn uitgesproken, die uit I Thess., of die uit II Thess., maar we hebben eerst naar andere kenmerken de volgorde der beide brieven vast te stellen en dan op te merken, hoe Paulus van het een op het ander is gekomen. Op zichzelf zou er geen bezwaar tegen wezen om in de verklaring van ὁ κατέχων houvast te zoeken. Doch nu de exegese hier veel meer tasten moet, dan ze met zekerheid kan beweren en *Hadorns* beslist uitgesproken meening, dat met ὁ κατέχων Claudius is bedoeld, om 't eens zeer zacht te zeggen, voor velerlei tegenwerping vatbaar is, valt ook een dateering aan de hand van ὁ κατέχων voor ons weg.

We moeten naar andere dingen zoeken. Ik wijs er eerst op, dat in beide brieven een eschatologisch misverstand wordt weerlegd. In I Thess., de meening, dat degenen, die vòòr de parousie ontsliepen, zouden zijn achtergesteld bij hen, die nog leven zouden, als Christus kwam, in II Thess. dat de parousie al aangebroken was. Die twee verwante dwalingen kunnen niet te gelijkertijd te Thessalonika ingang hebben gevonden, want dan had de apostel ze ongetwijfeld te gelijk bestreden. De vraag is dus, welke maakt den indruk de oudste te zijn. Wanneer eerst de dwaling opkwam, dat de dag des Heeren al was aangebroken, kan ik me moeilijk voorstellen, dat Paulus in een lateren brief weer eens I Thess., 1 : 10 of I. 5 : 1 vlg. ging schrijven. Me dunkt, hij zou op

dergelijke punten wat voorzichtig blijven. Daarentegen kan ik me wel indenken, dat de Thessalonicensen door Paulus gerustgesteld over het lot der ontslapenen gingen redeneeren, ze hebben inderdaad niet zooveel minder, want het is toch eigenlijk al parousie. Niet onmogelijk, dat *Hadorn* gelijk heeft, als hij onderstelt, dat ook het voortduren der vervolging de gemeente deed denken, dat het de laatste ure was. *Zahn* heeft er op gewezen, dat Paulus in I Thess. dankt voor het ontstaan der gemeente, in II Thess. om haar ontwikkeling, verder dat de overlevering, die I Thess. vooropstelt, zeer sterk staat, omdat ook Marcion, die zich aan de volgorde der brieven weinig liet gelegen liggen, I Thess. het eerst had.

Dan wijs ik op het δι᾽ ἐπιστολῆς ὡς δι᾽ ἡμῶν II Thess., 2 : 2. Ik weet zeer goed, dat dit moeilijk op I Thess. kan zien. Maar hoe men die uitdrukking ook opvatte, ik meen toch dat *zij* pas goed begrijpelijk wordt, indien de Thessalonicensen al een brief van Paulus hadden ontvangen. Men moet niet vergeten, dat we nog zijn in den tijd van Paulus eerste brieven. Aan Thess. gaat alleen Gal. vooraf. De gemeente te Thessalolonika wist nog van geen briefschrijven van Paulus. Juist wanneer ze er al een ontvangen hadden, wordt het begrijpelijk, dat kwade geesten door een ondergeschoven brief de gemeente poogden te misleiden. En in verband daarmee wordt dan II Thess. 3 : 17 volkomen begrijpelijk. Dit was Paulus' derde brief, zoodat daar voor het *in elken brief* reeds reden was.

We zullen dan ook II Thess, na I Thess, moeten blijven stellen. Doch niet lang daarna. Blijkens het opschrift was Paulus nog op de tweede reis. Hd. 18 : 18 doet zien, dat niet Timotheus en Silas, wel Aquila en Priska met Paulus van Korinthe naar Syrie vertrokken. En zoo zal het beste zijn ook II Thess. te plaatsen tijdens Paulus' verblijf te Korinthe. Denkelijk eenigen tijd na I Thess., want II Thess., 3 : 11 kan er op wijzen, dat Paulus afgezanten of althans een brief uit Thessalonika had ontvangen. En toch weer niet

te lang daarna, niet alleen, omdat ook II Thess, nog te Korinthe valt, maar ook wijl de vele punten, waarin de beide brieven overeenkomen, leeren, dat er te Thessalonika behalve dan op het stuk van de parousie, de naaste aanleiding tot II Thess., niet zoo heel veel was veranderd.

En ten slotte — ik heb natuurlijk lang niet alles, wat *Hadorn* ter sprake brengt, kunnen aanvoeren en weerleggen, dan had ik een boek tegen zijn boek moeten schrijven. Maar ik geloof toch, dat door op de hoofdzaken in te gaan voldoende is aangetoond, dat het de voorkeur verdient de gewone opvatting te handhaven.

Wat is Gereformeerd?

door

Dr. J. G. UBBINK

Wellicht zullen velen zich verwonderen over het stellen van de vraag: Wat is Gereformeerd?

Vooral in het *Gereformeerd* Theologisch Tijdschrift.

Men zal deze vraag veel noodiger vinden ten opzichte van allerlei andere richtingen. Want wat Gereformeerd is, mag immers genoegzaam bekend geacht worden. We hebben onze Belijdenis, de Drie Formulieren van Eenigheid, die toch duidelijk genoeg spreken; en dan die omvangrijke Gereformeerde literatuur; en dan onze Gereformeerde hoogescholen en al de werken harer hoogleeraren. Waarlijk wie het weten *wil*, die kan het weten. Vooral ook omdat de Gereformeerde steeds stond naar een duidelijke leer.

En zeer zeker, de Confessie is duidelijk genoeg, en de Gereformeerde theologie ook; maar de moeilijkheid komt, als wij van de concrete uitingen van de Gereformeerden van dezen tijd moeten uitmaken of zij Gereformeerd zijn.

Dat is in den laatsten tijd wel gebleken.

Wat Gereformeerd *was* en in het *afgetrokkene* der leer *is*, is makkelijk genoeg te zeggen; maar welke *tegenwoordige* uiting Gereformeerd is, en wanneer iemand van dezen tijd nog, of niet meer Gereformeerd is, wie kan dat zeggen? En is dan daarom bovenstaande vraag, voor ons als Gereformeerden, niet van het allergrootst belang want, ziende op de tegenwoordige moeite, zouden we haast kunnen zeggen, we weten wel wat Gereformeerd *was*, maar niet meer wat Gereformeerd *is*.

Hoe komt dit?

Deze onkunde is m.i. te wijten aan onze eigene dwaasheid, aan een meer algemeen gebrek aan inzicht.

God toch geeft elk jaar nieuw koren, en wij moeten elken dag opnieuw ons voedsel bereiden, willen we blijven leven. Maar al geldt dit evenzeer ook in het geestelijke, toch willen wij Gereformeerden nog steeds leven van het voedsel, dat onze vaderen bereid hebben.

Vandaar de moeite, dat we bij nieuwe vragen niet meer weten wat Gereformeerd is; vandaar onze tegenwoordige geestelijke indigestie. Daarom zoeken we het voedsel voor de kennis van wat Gereformeerd is overal, behalve dáár, waar we het zoeken moeten, n.l. bij de officiëele belijdenis der kerk,

Want hoewel „Gereformeerd" allereerst het predicaat onzer kerk is en harer belijdenis, gaan we toch niet naar de eenige bron der officieele belijdenis, maar naar vele andere; gaan we met vele andere maatstaven meten, die weliswaar afgeleid mogen heeten, maar niettemin toch de Confessie niet zijn, toch niet zijn de eenige bron en maatstaf, die we hier gebruiken mogen.

Vandaar natuurlijk de moeite en de verwarring.

Maar waarom houden we òns niet aan de Confessie?

Blijkbaar omdat onze officiëele Confessie, óf niet duidelijk, óf in 't geheel niet spreekt, in vele van de kwesties, die aan de orde gekomen zijn.

Ligt daarom de conclusie niet voor de hand, dat we, vóór we willen gaan uitmaken wat „Gereformeerd" is, moeten zoeken een duidelijker en bruikbaarder maatstaf, die ons niet begeeft?

Dat we m.a.w. eerst weer een nieuwe belijdenis moeten zoeken te krijgen; een belijdenis, waarin we weer opnieuw ons geloof belijden, met het oog op de nieuwe kwesties, die gerezen zijn; om met die maatstaf alleen te kunnen uitmaken, wat wel of niet Gereformeerd is.

Daarom, als we de zaak goed doordenken, zullen we meer en meer tot de overtuiging komen, dat we zoowel formeel

als materieel behoefte hebben aan een nieuwe belijdenis. ([1])

Het is het doel van dit artikel, *alleen de formeele behoefte* nader aan te toonen, eener *nieuwe* belijdenis.

Tusschen de formeele en materieele behoefte aan iets bestaat natuurlijk een nauw verband. Maar de formeele treedt het eerst aan het licht. Ze brengt ons echter niet direct in de moeite, maar ze is wel het eerste teeken, dat er iets niet in den haak is; en vermaant ons, bijtijds voorziening te treffen om een ordelijken gang van zaken te houden; te zien waar het aan hapert, om, terwijl we het nog kunnen, (vóór het te laat is, en wij in de materiëele behoefte misschien niet meer zouden kunnen voorzien), ons nog op de nieuw ontstane omstandigheden in te richten.

't Is er mee als in onze geldzaken. De formeele behoefte blijkt, als we geen los geld meer om handen hebben, en wij daarom op crediet koopen; materiëel blijkt de behoefte als onze schuldeischers ons dwingen geld los te maken, op welke manier dan ook. In het eerste geval kunnen we het nog een tijdlang zonder baar geld stellen, al gaat het hoe langer hoe moeilijker en al komen we hoe langer hoe meer aan de materiëele behoefte toe; maar in het tweede geval moeten we baar geld hebben, en anders loopen we vast.

Bij de formeele behoefte loopt alles nog, alsof we geld hebben, al is het ook met eenige moeite; 't is omdat men vertrouwen heeft in ons vaste kapitaal; en zij verontrust ons zelf niet, zoolang we weten, dat we nog genoegzaam achter

---

[1]) Een nieuwe belijdenis! Dit is voor sommigen al het ergste, waar men mee aan kan komen. Een nieuwe belijdenis staat voor velen gelijk aan een nieuw geloof. En dit is toch inderdaad niet het geval. De belijdenis is ons geloof niet. Zij is er slechts 'n formuleering van. Met opzet zeg ik, slechts 'n formuleering, want het is ook niet *de* formuleering, aangezien er van een zelfde geloof meerdere formuleeringen mogelijk zijn. Gelijk ook blijkt aangaande ons Gereformeerd geloof, uit de vele Gereformeerde belijdenissen in het buitenland, die, zooals ook onze eigene *Drie* Formulieren, even zoovele formuleeringen, zijn, van hetzelfde Gereformeerde geloof. En evenveel recht van bestaan als er geweest is, voor die vele onderscheidene formuleeringen, kan er natuurlijk ook nu weer zijn voor nog weer 'n andere.

de hand hebben. Maar hoe langer de formeele behoefte aanhoudt, hoe minder vertrouwen men in onze soliditeit krijgen zal; en degelijke en ordelijke geesten begeeren zelf geen al te lang crediet.

In dit artikel nu wensch ik te wijzen op de formeele moeite in zake de belijdenis, als een duidelijke vermaning om in tijds om te zien naar een nieuwe belijdenis.

Want ook onze belijdenisschriften zijn als geldswaardige papieren, waarvan we moeten zorgen dat ze hun waarde behouden d.w.z. gangbaar blijven.

Daarmee toch richten we ons geestelijk in; daarmee besturen en beheerschen we ons geheele geestelijke leven.

Dat willen wij Gereformeerden ten minste; overtuigd als wij zijn, dat onze godsdienstige overtuiging ons geheele leven in al zijn uitingen moet beheerschen.

En om dat te kunnen doen, hebben we ons immers in onze belijdenisschriften zoo helder en scherp mogelijk rekenschap willen geven, van wat wij eigenlijk gelooven.

Dus niet uit een enkel intellectueele behoefte, of om de wereld nu eens duidelijk te zeggen, wat wij gelooven, want deze stelt er absoluut geen belang in, maar met een veel reëeler doel, als een nood, die ons gelegd is, om op die wijze een duidelijken toetssteen te hebben, om onze daden, voorstellingen, gevoelens, beginselen, om onze kerk, onze vroomheid, ja heel onzen godsdienst, te kunnen toetsen, of ze wel in overeenstemming zijn met ons geloof; ons geloof, dat ons van de vaderen is overgeleverd, dat ons God in Zijn Woord heeft geopenbaard.

Daarom hebben wij, Gereformeerden, ons geloof kort en duidelijk, voor ieder verstaanbaar, in een geloofsbelijdenis zoeken te formnleeren, om op die wijze te kunnen uitmaken wat wel, en wat niet in ons leven Gereformeerd is.

Waarom willen wij nu echter zoo gaarne ons geheele leven Gereformeerd hebben, zoo gaarne in overeenstemming met onze belijdenis? Is dit niet de weinig-waarde-hebbende

lust tot consequentie, voortkomende uit ons intellectualistisch Gereformeerd geloof?

Neen, zeer zeker niet. Maar omdat wij geheel te goeder trouw overtuigd zijn, dat waarlijk Gereformeerd, gelijkwaardig is met wezenlijk Christelijk, met wat God eigenlijk in Zijn Woord geopenbaard heeft.

Dáárom willen we zoo gaarne ons geheele leven Gereformeerd hebben.

En dáárom willen we ook altijd zoo gaarne weten wat nu inderdaad Gereformeerd is en in overeenstemming is met onze belijdenis.

Want wij Gereformeerden willen met onze belijdenis niet geacht worden, slechts te hebben willen omschrijven, een zeker, door ons ingenomen, eigenaardig standpunt, een soort leer, door ons zelf uitgedacht; een soort wijsgeerige wereld- en levensbeschouwing, als van een bepaalde school in de filosofie. Neen, we hebben in haar willen geven, niet meer en niet minder, dan een korte saamvatting van wat wij meenen, dat God, (Die niet geacht kan worden een zeker standpunt in te nemen, naast of tegenover de verschillende wijsgeeren, maar Die verheven is boven alle eigenaardigheden en verschillen der menschen), — dat God eigenlijk en wezenlijk aan de geheele wereld, aan alle volk en natie, aan geleerd en ongeleerd, voor alle tijden, heeft geopenbaard.

En al is daarom onze Confessie voor ons wel de Godsopenbaring in den voor ons en onzen tijd, bijzonderen vorm, ze is daarom toch voor ons de eigenlijke en wezenlijke inhoud der Schrift, der universeele Godsopenbaring; en geen leer naast of boven of onder de Schrift, maar (zoo zouden we kunnen zeggen), mits goed verstaan, de H. Schrift zelf.

Alleen met deze restrictie, dat ze dit slechts zóó lang is, als ze niet blijkt met die Schrift te strijden; want dat in dat geval, zulk een van hare met de Schrift strijdende gedachten, ook niets meer van het gezag der Schrift voor ons zou hebben overgehouden.

Daarom is de Belijdenis eenerzijds voor ons altijd appel-

label aan, en corrigeerbaar door de H. Schrift, maar anderzijds staat zij in zulk een hooge achting, dat in de Geref. kerk, om iets te noemen, uit de Confessie, scil. de Catechismus bijna even dikwijls gepredikt wordt, als uit de Schrift zelf.

De Confessie is voor ons, al is dit ook voor de overzichtelijkheid, een korte schematische en stelselmatige, toch niets anders dan, weergave van den inhoud der Schrift.

Intusschen, anderen beroepen zich ook op de Schrift, bijv. de Roomschen en Lutherschen, en zijn van hun Confessie evenzeer als wij overtuigd, dat deze een weergave der Schrift is. En al zijn wij in den loop der geschiedenis op vele punten gebleken beter met de Schrift in overeenstemming te zijn, en al zijn wij overtuigd, dat wij bij objectieve beschouwing en bij wetenschappelijke exegese der Schrift, onze belijdenis zullen vinden als de meest zuivere weergave, — wij zullen het ons toch altijd goed duidelijk moeten bewust zijn, dat wij, omdat ook anderen zich evenzeer als wij ons op de Schrift beroepen, ons daarom toch eigenlijk bij vragen die rijzen, *alleen op onze belijdenis zien aangewezen.* Het helpt ons dan niet meer, dat wij zeggen: wij beroepen ons op de Schrift, want die van ons verschillen zeggen: dat doen wij ook; alleen wij lezen er geheel iets anders uit. En al is het ons veel waard, dat iemand zegt, ook voor mij is de Schrift Gods Woord in geheel bijzonderen zin, toch zegt ons dit nog niets omtrent zijn denkbeelden, of ze voor ons waarheid dan wel dwaling zijn. Het formeele beroep op de Schrift baat ons hier niet meer. Het is voor ons zelf wel een materiëel beroep, maar ten opzichte van hem met wien we het niet eens zijn, is het slechts een formeel beroep, dat ons niets verder brengt; alle godsdienstgesprekken van den ouden en nieuwen tijd hebben dit genoegzaam geleerd.

Overtuiging, staat hier tenslotte tegenover overtuiging; belijdenis tegenover belijdenis; en al wat ons rest is een materiëele teruggang op de Schrift, met behulp van veel studie, wetenschappelijke exegese, kennis van zaken en klaar betoog.

Daartoe dient elk zijn overtuiging zoo scherp en duidelijk mogelijk, vooral zoo scherp mogelijk in tegenstelling met wat hij meent, dat een ander gelooft, te formuleeren.

Maar daarom dienen wij Gereformeerden vooral, — wij, die ons zoozeer op de Schrift voor onze belijdenis beroepen, dat we die in zekeren zin met haar gelijk stellen — ons zelf steeds te overtuigen, dat we inderdaad in overeenstemming met Gods Woord zijn.

Wij, die immers onze Confessie zoo hoog stellen, dat wij zeggen, als wij onze gedachten en daden, onze voorstellingen, beginselen en doelstellingen, onze kerk, onze vroomheid, ja heel onzen godsdienst aan onze Belijdenis toetsen (om te weten of wij daarin Gereformeerd zijn), dat we die dan niet toetsen aan een slechts menschelijk uitgedacht stelsel, maar aan Gods Woord zelf.

Onze Confessie is dus voor anderen formeel niets anders dan zekere weergave der Schrift, zooals er meerdere zijn; we kunnen dus formeel voor anderen er geen hooger geldigheid of gezag voor opeischen. Voor ons zelf is zij echter de schematische weerspiegeling van Gods Woord; we hebben ons in haar rekenschap willen geven van wat God voor ons is en van ons wil. En wel met het bepaalde doel om daarmee te kunnen beoordeelen of ons geheele leven in al zijn uitingen inderdaad Gereformeerd is, d.w.z. in overeenstemming is met wat God ons geopenbaard heeft en van ons wil.

Dit is dus de plaats en beteekenis voor ons van onze Confessie.

Maar nu gebeurt er dikwijls iets door onze eigen handelwijze, waardoor zij deze plaats en beteekenis verliest.

Verliest echter onze Confessie deze plaats en beteekenis, zoo houdt zij daarmee automatisch op onze Confessie te zijn, en zijn wij daardoor het zelf, die de Confessie als onze Confessie opheffen; zijn wij het zelf, die ons zelf Confessieloos maken.

Dit gebeurt, als wij bij eenig geschilpunt, bij eenige vraag

of het wel Gereformeerd is, ons niet meer — of slechts gedeeltelijk — op onze Belijdenis, *doch op de Schrift beroepen.*

Want we kunnen wel op de Schrift teruggaan, om onze Belijdenis te toetsen; maar als we tot de Schrift gaan en niet tot onze Belijdenis bij eenige vraag of het wel Gereformeerd is, dan blijkt daaruit, (zoo we tenminste niet uit onkunde handelen aangaande onze Confessie), dat zij op dit punt niet voldoet, hetzij dat zij zich op dit punt niet duidelijk uitspreekt, of zich in 't geheel niet uitlaat.

Er blijkt dan uit, dat wij althans op dit punt geen officiëele belijdenis hebben of meenen te hebben.

Er blijkt formeel uit, dat we gebrek hebben aan baar geld, aan een gereede belijdenis, wijl we op ons grondkapitaal teruggaan, met of zonder de bedoeling, daaruit een belijdenis los te maken; hetgeen echter niet mogelijk is, zoolang de arbeid individueel blijft, en niet officieel van de geheele kerk uitgaat.

En dit teruggaan-op-de-Schrift nu ziet men tegenwoordig onder ons veel, geheel argeloos, gebeuren, als het de vraag is of iets Gereformeerd is. Men doet dit, blijkbaar omdat de Schrift duidelijker spreekt dan de Confessie. Maar niet inziende dat zulk een beroep niets geeft bij de vraag, of iets al dan niet Gereformeerd is, wijl de meest uiteenloopende richtingen zich op de Schrift beroepen.

De zaak komt echter nog geheel anders te staan, bij wat tegenwoordig onder ons nog veel meer gebeurt.

Gaan we op de Schrift terug, dan hebben we voor ons zelf het gevoel, dat we aan onze belijdenis niet te kort doen; dat we op ons grondkapitaal teruggaan, wijl de Belijdenis voor ons is de gebruikte Schrift en deze laatste datgene, waaraan de Belijdenis haar waarde en gezag ontleent.

Maar de zaak komt geheel anders te staan, wanneer we ter bepaling van wat Gereformeerd is, scil. van wat voor ons de Schrift leert, ons dan niet op de Belijdenis beroepen, (omdat deze over het punt in kwestie niet spreekt, of zoo spreekt, dat zij interpretatie noodig heeft), en ons ook niet

op de Schrift beroepen, doch op andere autoriteiten, op de geschriften van onder ons als Gereformeerd bekend staande schrijvers, op „wat de Gereformeerden altoos leerden", op het „Gereformeerd belijden", op „de Gereformeerde beginselen", op de werken van Gereformeerde hoogleeraren enz.

Want dan verandert de Belijdenis van beteekenis, plaats en functie.

Dan abdiceert de officieele Belijdenis der kerk.

Dan krijgt men denzelfden toestand als in de maatschappij, als men in gegeven gevallen zijn toevlucht moet nemen tot geldswaardige papieren van particuliere banken, inplaats van tot het bankpapier van den Staat.

Dat gebeurt slechts in critieke tijden van omwenteling; wanneer de valuta van den Staat de waarde nul gaan naderen.

En ook dit hindert nog niet zooveel, als de bewuste banken genoegzaam werkelijke waarden bezitten. De toestand wordt echter precair, wanneer de banken voor elkaar gaan waarschuwen; wanneer niet meer zeker is welke banken nog soliede zijn; dan raakt de geheele samenleving ontwricht, en is ieder tenslotte aangewezen op zijn eigen valuta.

Ditzelfde nu gebeurt ook, in zake de officieele belijdenis der kerk, wanneer men zich niet werkelijk meer op haar beroept, maar op wat die of die zegt of gezegd heeft. Zij, de Belijdenis, raakt meer en meer van ons verwijderd, leeft nog zoo wat voort in onze geheugenis; haar inhoud raakt evenwel met vele andere gedachten van ons zelf vermengd, en zij wordt zelve met vele andere geschriften op één lijn gesteld; of eigenlijk dit niet eens meer; want ofschoon men zich met den mond op haar beroemt, beroept men zich metterdaad op andere geschriften, bedient men zich van andere meer geldswaardige papieren. En de vlakte, waarin we zoo komen te verkeeren, is meer en meer eene zonder ordeningen; en we gaan, wijl niet meer uitgemaakt is, wat Gereformeerd is, oordeelen naar ons persoonlijk gevoel; — wat zeker *niet* Gereformeerd is.

Want indien wij er niet meer van tusschen kunnen, maar

ons beroepen moeten, gelijk tegenwoordig meer en meer uitsluitend gebeurt, op Gereformeerde schrijvers en wel haast enkel en alleen op die van dezen tijd, en op hoogleeraren van onze tegenwoordige hoogescholen, en de Belijdenis al minder en minder zonder interpretatie gebruiken, zoo blijkt daaruit duidelijk, dat onder ons gekomen zijn gedachten, voorstellingen, overtuigingen, leerstellingen en gedachtebeelden, betrekking hebbende op ons godsdienstig geloof, die ontstaan zijn, meer of minder in verband met en op grond van Schrift en Belijdenis, doch die met dat al, toch niet zóó uitdrukking vonden in de Belijdenis, dat zij op het eerste gezicht, volkomen duidelijk genoeg voor iedereen, blijken er mee in overeenstemming te zijn, of er mee te strijden.

Maar we moeten dan goed inzien, dat we in de plaats van de oude, officieele Belijdenis, de voor ieder bereikbare, vaste en duidelijk geformuleerde, hebben gekregen een officieuse, maar daarmee ook een moeilijk grijpbare en zeer onvaste.

Eigenlijk slechts een soort communis opinio; een algemeene, min of meer vage, niet scherp omlijnde en daardoor niet duidelijke Gereformeerde MEENING, die echter boven de officieele BELIJDENIS uitgaat, en deze langzamerhand in onbruik doet komen, wijl men zich ongemerkt van een ander geestelijk ruilmiddel ging bedienen.

Al brengt nu formeel het gebruik van zulk een officieuse belijdenis nog geen moeite, — men beroept zich nog steeds op de oude officieele, men drukt zich nog steeds uit in termen aan de oude ontleend, — toch brengt deze ongeregelde toestand, voor hem, die zich daarvan bewust is, en voor steeds meerderen, (want men zal er zich algemeen meer en bewust van worden), de onzekerheid met zich, of deze algemeene Gereformeerde meening zich nog wel op alle punten, in de lijn bevindt van officieele belijdenis der kerk; of zij nog wel hare waarde en waarheid aan de Schrift ontleent.

Deze onzekerheid wordt echter niet acuut, zoolang men algemeen één lijn volgt, zooals men dit wel eens uitdrukt; „de lijn

van den laatsten tijd", dien men zonder eenige ongerustheid volgt, ook al is die niet in overeenstemming met K.O. of Belijdenis.

Maar ze wordt wel acuut en komt tot uiting op de dag-orde der kerkelijke vergaderingen, wanneer zij, die leiding gaven niet meer éénzelfde geluid doen hooren; wanneer inplaats van de ééne meening er vele komen, bovenal, wanneer de eene meent den ander te moeten bestrijden, en de een voor den ander gaat waarschuwen.

Dan komt de toestand, dat elk op zich zelf aangewezen is, dat niemand meer weet wien men vertrouwen kan, i. c. niet meer weet, wie wel en wie niet Gereformeerd is; dat ieder kan en moet doen wat goed is in zijn oogen.

Dan is de toestand ingetreden van de formeele moeite in zake de belijdenis; 't is de toestand van de formeele belijdenisloosheid.

Want uit het feit, dat men zich niet meer kon beroepen op de Belijdenis, wijl men zich immers niet meer op haar, doch op Gereformeerde schrijvers beriep, bleek dat men meer in die schrijvers de vertolkers vond van zijn geloof, dan dat men dit weerspiegeld vond in de Belijdenis. Geven deze schrijvers nu niet meer eenzelfde geluid, zoo heeft men niets meer, waar men zich op beroepen kan.

Maar dan kan de eene Gereformeerde ook met evenveel recht zijn gevoelen voor Gereformeerd uitgeven als de andere.

Maar dit wil zooveel zeggen als dat dan niet meer kan uitgemaakt worden, wat wel en niet Gereformeerd is, scil. volgens onze opvatting de bedoeling der Schrift is.

Men zal zeggen, we kunnen toch op onze Belijdenis terug-gaan; maar dit is niet zoo. Want deze sprak juist over het punt in kwestie niet. of niet duidelijk genoeg, zoodat we ons genoodzaakt zagen, ons op „Gereformeerde schrijvers" te beroepen, of op het algemeen „Gereformeerd belijden", of op de „Gereformeerde beginselen".

Maar omdat men zich op de officieele maatstaf, n.l. de Belijdenis, niet meer beroepen kon, heeft men met zijn beroep op andere bronnen de officieele Belijdenis verloren; en heeft men zoo, omdat men te veel heeft bewezen, niets bewezen.

Ook kan men meenen zich inderdaad nog aan de oude Belijdenis vast te houden, doch haar alleen wat te willen verduidelijken; maar ook dit baat niet, want de interpretatie van den een is formeel evenveel waard als van den ander.

Ten slotte gaat men zich op de Schrift beroepen, maar ook dit helpt, ter bepaling of iets al dan niet Gereformeerd is, niemendal; want op de Schrift beroept zich ook hij, dien we bestrijden willen, beroept zich ook elke ketter.

En toch gaat men tegenwoordig, nu blijkbaar de toestand ingetreden is, dat we geen maatstaf meer hebben, om uit te maken wat Gereformeerd is, elkaar beschuldigen van on-Gereformeerdheid.

Maar als dan uitgemaakt moet worden, of dit terecht is, begint het gehaspel; want het kan niet meer uitgemaakt worden, omdat de maatstaf ontbreekt.

En daardoor is de toestand van angstige ongerustheid in eens acuut geworden onder ons. En zeer terecht. Want afwijking, ja afval, hoe gering ook schijnend in het begin, is mogelijk; en we moeten op elkaar toezien, en de kerk moet zijn een pilaar en vastigheid der waarheid, een lichtende stad op een berg.

En niets is voor de kerk dan ook zoo funest, als onzekerheid in zake de belijdenis. Dat leidt langzaam maar zeker, naar den toestand van belijdenisloosheid; de kerk zelf verandert daardoor meer en meer in een godsdienstige vereeniging; want ze heeft geen belijdenis meer, waarin zij éénzelfde geloof, dat aan allen dierbaar geworden is, belijdt. Ze heeft geen *grondslag* meer, waarop zij rust, maar als een gewone vereeniging, kan ze slechts een *doel* nastreven, zij het ook het verheven doel der godsdienstige verheffing.

Hetgeen echter toch weer niet bereikbaar zal blijken zonder een bepaalde belijdenis; waardoor toch weer uiteen zal moeten gaan, wat niet bijeen hoort, maar ook nauwer bijeen zal hooren tot meerdere betooning van kracht, wat inderdaad bijeen hoort.

En zoo zal de kerk haar belijdenis wel weer terug vinden, en ze zal ook zoo wel weer kerk worden, maar niet dan door een tijdperk van groote verwarring, en daardoor van groot geestelijk verlies, van achteruitgang en niet van vooruitgang; gelijk haar roeping van boven geweest was.

Gaan we in onze Gereformeerde kerken niet reeds met rassche schreden een hopelooze verwarring tegemoet?

Door het verschijnsel van allerlei nieuwe strevingen en uitingen?

Zeker, maar, naar het mij voorkomt, veel meer nog door de wijze, waarop men zich daartegen te weer stelt.

Dat er nieuwe gedachten zijn, verontrust de meesten reeds buitengemeen, alleen al omdat ze nieuw zijn; blijkbaar niet denkende aan het woord van Jezus, dat een iegelijk Schriftgeleerde, in het Koninkrijk der hemelen onderwezen, nieuwe en oude dingen voortbrengt uit zijnen schat.

Maar is het niet verontrustend op te merken, dat, als men, bij de behandeling van de vraag of iets nog wel Gereformeerd is, ziet, dat de belijdenis op het gegeven punt niet zoo duidelijk meer spreekt, dat men het zonder interpretatie afkan, maar die noodig heeft, men dan niet bedenkt, dat dan geen commissie of Classicale Vergadering bij machte is, om voor alle kerken te spreken, en voor hare interpretatie het praedicaat van „Gereformeerd" op te eischen, en zoo voor alle kerken toch eigenlijk een nieuwe belijdenis af te leggen?

Kan hier niet eeniglijk en alleen de Generale Synode van alle kerken spreken?

Want heeft een Classicale Vergadering het recht, in dezen een interpretatie van de Belijdenis te geven, en op grond daarvan een predikant af te zetten, zoo heeft een andere Classis formeel evenveel recht tot hetzelfde, maar zij kan het dan materieel in tegenovergestelde richting doen.

De eene kan dan zeggen, het is on-Gereformeerd en daarom zetten wij dien predikant af; maar een andere kan, formeel met hetzelfde recht zeggen, wij vinden het heelemaal niet

on-Gereformeerd en daarom stellen wij hem weer beroepbaar.

Men kan wel zeggen, zoo iets zal niet gebeuren, maar hetgeen reeds gebeurd is, is al teekenend genoeg voor den toestand waarin we reeds gekomen zijn. We konden wel eens veel korter aan een hopelooze verwarring toe zijn, dan menigeen vermoedt.

Uit het moeras komen wij alleen, wanneer al de kerken, in Generale Synode vergaderd, weer opnieuw haar geloof belijden, ten opzichte van de vele nieuwe vragen, die aan de orde gekomen zijn; als het kon in een al omvattende belijdenis, maar zoo dit nog niet mogelijk is, dan desnoods alleen op de punten, die het meest dringen. Gelijk de Generale Synode van Utrecht, eenige jaren geleden dit immers ook al deed en met zoo goed gevolg, inzake enkele punten door wijlen Ds. Bos van Dokkum destijds aan de orde gesteld.

Tot zulk een nieuw officieel belijden moet het komen en kan het komen, (op een wijze, als het immer plaats greep), wanneer der zake kundige mannen, die weten waar het om gaat, na ernstige studie, het oude Gereformeerde geloof, weer zoo uit de Schrift opnieuw formuleeren, dat de oude Gereformeerde Belijdenis weer als verjongd te voorschijn treedt; en de Gereformeerde kerken, daarin haar geloof weer terugvindend, deze als de hare officieel belijdt.

In volkomen continuïteit met onze vaderen, als de Waarheid door God ons geopenbaard.

Eerst dan kunnen we weer uitmaken, wat Gereformeerd is, scil. wat overeenkomstig de waarheid der Schrift is, gelijk wij Gereformeerden, die zien.

Op die wijze krijgen we weer den toetssteen om te doen samengaan, wat saamhoort, en te doen heengaan, wat uit ons niet is.

Het koninkrijk Gods is binnen ulieden

door

Ds C. LINDEBOOM.

„En gevraagd zijnde van de Farizeën, wanneer het koninkrijk Gods komen zou, heeft Hij hun geantwoord en gezegd: Het koninkrijk Gods komt niet met uiterlijk gelaat; en men zal niet zeggen: zie hier of zie daar; want zie, *het koninkrijk Gods is binnen ulieden*" (Luc. 17 : 20, 21).

Het is een oude vraag, wat onze Heere Jezus Christus met deze laatste woorden heeft bedoeld. Moet *binnen ulieden, ἐντὸς ὑμῶν,* worden verstaan als *in uwe harten,* òf als *onder ulieden, in uw midden?* Voor de eerste opvatting kiezen Luther, Calvijn, Olshausen, en vele anderen, van de nieuweren o.a. P. Feine[1]); voor de tweede Beza, Grotius, Bengel, Meyer, Zahn [2]).

Taalkundig — dit wordt algemeen erkend — zijn beide opvattingen toelaatbaar. Behalve Matth. 23 : 26, waar het als substantivum wordt gebruikt (το ἐντὸς τοῦ ποτηρίου) komt ἐντος in het N. T. alleen hier voor als adverb. cum Gen. In de Sept. echter meermalen. Zoo o.a. Ps. 39 : 4 (mijn hart werd heet *in mijn binnenste, ἐντος μου*), Ps. 109 : 22 (mijn hart is doorwond *in het binnenste van mij* (ἐντος μου). Niemand beroept zich voor zijne exegese dan ook op den vocis usus, allen verdedigen die op grond van den narrationis contextus.

O.i. eischt het verband, ἐντὸς ὑμῶν te vertalen als *onder ulieden, in uw midden,* en wij willen trachten, dit aan te

1) Paul Feine, Theologie des N.T., Dritte Auflage, Leipzig 1919, S. 98.

2) Enkelen, o a. R. Stier, (Die Reden des Herrn Jesu, Dritte Auflage, 1867, III, S. 400 f.) verbinden beide verklaringen, en kennen aan „binnen ulieden" een „Sinnreicher Doppelsinn" toe.

toonen, daarbij rekening houdende met de bezwaren van hen, die de andere opvatting zijn toegedaan.

De Farizeën begeeren van onzen Heiland te weten, wanneer het koninkrijk Gods komen zal. Uit niets blijkt, dat zij — gelijk Calvijn, Stier en anderen meenen — hierbij door booze bedoelingen werden geleid. Er is geen spot of ironie, maar ernst in hun vraag. Ook zij zagen met een groot verlangen naar het Messiaansche koninkrijk uit. Nu was, eerst door Johannes, daarna door Jezus en Zijne discipelen, de komst van dit rijk herhaaldelijk als aanstaande voorgesteld. Dit had hunne belangstelling opgewekt, hunne nieuwsgierigheid geprikkeld. Thans doet zich de gelegenheid voor, nadere inlichtingen te verkrijgen, en zij willen die niet ongebruikt laten voorbijgaan.

Zij verstaan echter onder het koninkrijk Gods iets anders dan Johannes en Jezus. Reeds hun vraag bewijst dit. „De *tempore* quaerunt potius quam de *loco*, quem sine discrimine putabant fore Jerusalem" (Bengel). Zij gaan van de onderstelling uit, dat de vestiging van het Messiaansche koninkrijk geschieden zal op dezelfde wijze als die van elk ander, met paleis en troon, kroon en scepter. Dienaangaande meenen zij volle zekerheid te hebben. Maar wat zij *niet* weten, wenschen zij van *Jezus* te hooren: *wanneer* het komen zal.

En Jezus antwoordt hun. Maar Hij kan dit niet rechtstreeks doen. Zal Hij hun de gevraagde inlichting kunnen geven zóó, dat zij die begrijpen, dan moet vooraf hun aangetoond, dat de verwachting, door hen gekoesterd, met aard en karakter van het koninkrijk Gods in strijd is. Daarom zegt Hij: „Het koninkrijk Gods komt niet met uiterlijk gelaat; en men zal niet zeggen: zie hier, of zie daar; want zie, het koninkrijk Gods is binnen ulieden".

Dit antwoord is drieledig. Olshausen ziet er eene opklimming in: „Erst vernichte der Herr die Aussicht auf eine glanzvolle Offenbarung, dann entnehme er das Reich überhaupt der räumlichen Erscheinungswelt, endlich verlege er es

ganz in die innere Welt des Geistes". Hiertegen zij opgemerkt, dat de drie zindeelen niet gecoördineerd naast elkaar staan; het laatste, ingeleid met het levendige ἰδοὺ γάρ, geeft de *reden* aan van wat in de beide voorgaande is gezegd, en bevat met zijn ἔστιν het eigenlijke antwoord op het πότε ἔρχεται.

Evenmin gaat het aan, de opvatting van ἐντὸς ὑμῶν als *in uwe harten* te staven door er op te wijzen dat — wijl Jezus begint met te zeggen, dat het koninkrijk Gods niet komt met uiterlijk gelaat — de tegenstelling zou eischen, dat het innerlijk komt, in de ziel des menschen[1]).

Ontkend kan niet, dat de woorden: „het koninkrijk Gods is binnen ulieden" in tegenstelling staan met het voorafgaande, maar niet slechts met wat in het eerste, doch evenzeer met wat in het tweede zindeel wordt gezegd. De Heere gaat met *heel* Zijn antwoord in tegen der Farizeën voorstelling van het koninkrijk Gods. In de beide eerste zindeelen richt Hij zich tegen de *onuitgesprokene gedachte*, waarvan zij bij hun vraag uitgaan, nl. dat dit koninkrijk een zichtbaren verschijningsvorm zou hebben, om alzoo den weg te banen voor het rechtstreeksch bescheid op *de vraag zelve*, dat het koninkrijk er *reeds is*.

Het koninkrijk komt niet μετὰ παρατηρήσεως[2]), niet „met uiterlijk gelaat"; niet „mit aüszerlichen Geberden" (Luther); niet „ita, ut oculis observari possit, i.e. adspectabili modo" (Grimm)[3]); niet zóó, dat het ieders aandacht trekt door zijne opvallende verschijning. Meyer[4]) geeft de bedoeling duidelijk weêr: „μετὰ, von begleitenden Zuständen: *unter Beobachtung*, d.h. nicht ist das Kommen des Messiasreichs so beschaffen, dass man dieses Kommen wie eine sichtliche

1) Dr. B. Wielenga, Leerrede over Luc. 17:21, Menigerlei Genade, 14 Oct. 1919.

2) Kantt: „Gr.: *met waarneming*, d.i. in zulker voege, dat het tevoren kan gemerkt worden, gelijk het toegaat in de komst van wereldsche prinsen, die in de groote uiterlijke pracht te voren kunnen waargenomen en verwacht worden", *Vulgata*: cum observatione. *Eng. overzetting*: with observation

3) Lexicon, Ed. secunda, 1879, i.v.

4) Fünfte Auflage, 1867.

Entwicklung *beobachten*, auch solchen Beobachtung zufolge sagen könnte: hier oder dort sei das Reich".

Het tweede zindeel: en men zal niet zeggen: zie hier of zie daar" werkt wat in het eerste gezegd werd, nader uit. Wel wordt hier aan het koninkrijk „ein räumliches Kommen" (Feine) ontzegd, maar slechts in zooverre als dit zindeel met het eerste verband houdt. Omdat het rijk niet op in 't oog vallende wijze komt, zal ook de ontwikkelingsgang er van niet zijn na te speuren en aan te wijzen. Het komt niet zóó, „ut *gradatim* et *successive* observari possit το πότε et το ὧδε" (Bengel).

De Farizeën waren steeds bezig met παρατηρεῖν; zij meenden, dat het komen van het Messiaansche rijk onder het bereik der uiterlijke zinnen viel, en zagen voortdurend uit, of het zich niet door voorteekenen aankondigde. Maar Jezus onderwijst hun, dat deze inspanning vergeefsch is. Met vleeschelijke oogen kan het niet worden waargenomen. Implicite zegt Hij hun dus, dat zij blind waren. Het koninkrijk *is er*, en indien zij maar oogen hadden, indien zij maar wedergeboren waren, Joh. 3 : 3, zouden ze *zien*, dat het er is. Het *is er*, in Jezus' optreden, in Zijne discipelen en volgelingen. Doch het *is* en *komt* niet in de vormen van een wereldsch rijk, gelijk zij wenschten en dachten. Het is een geestelijk rijk, een rijk der waarheid, een koninkrijk der hemelen; en het wordt gedragen door personen, wier uiterlijk zulks niet verraadt. „God doet niet gelijk de koningen der wereld, die eerst den uiterlijken staat des koninkrijks oprichten, en het aan de toekomst overlaten om de harten te winnen voor hunne kroon. Hij handelt juist omgekeerd. Van binnen naar buiten werkt Hij, van het wezen naar de verschijning, van de heiligheid naar de heerlijkheid"[1]).

Omdat het koninkrijk Gods een geestelijke realiteit is, niet waarneembaar met zinnelijk oog en niet aanwijsbaar aan anderen, vroegen de Farizeën, wanneer het zou komen,

1) J. van Andel. Jezus' Leer, blz. 90.

èn ontvangen zij van Jezus ten antwoord: *ἰδοὺ γαρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστιν.*

Wij zien niet in, op welken grond aan *ἐντος ὑμῶν* de beteekenis moet worden toegekend van: *in uwe harten.* Feine acht de vertaling: *onder ulieden* taalkundig geoorloofd, maar merkt toch op, dat Lucas voor *onder* steeds *ἐν μέσῳ* gebruikt, met verwijzing naar 2 : 46, 8 : 7, 10 : 3. Evenwel, in deze loci is sprake van een *ἐν μέσῳ*, dat gepaard gaat *μετὰ παρατηρήσεως.* Dientengevolge gaat de vergelijking mank. Want het koninkrijk Gods is niet zinnelijk-waarneembaar. Wel de Koning ervan. Daarom zeide de Voorlooper: *μέσος ὑμῶν ἕστηκεν,* Joh. 1 : 26. Het rijk zelf echter, naar aard en werking, ontgaat aan de *παρατήρησις* van den vleeschelijken mensch. En nu is het zeker waar, dat dit rijk zich vestigt in de harten. Maar *daarvan* spreekt de Heere in Zijn antwoord aan de Farizeën niet. Hij geeft uitvoerige onderrichting, maar bepaalt er zich toe, te constateeren, dat het *er is,* dat het is *onder hen, in hun midden,* in het midden des volks, waarvan zij de leidslieden waren, en welks overleggingen in hun vragen tot uiting kwamen.

Indien Zijn woord gericht ware tot hen, die het evangelie des koninkrijks geloovig hadden aangenomen, dan zou er voor de opvatting: *in uwe harten,* veel zijn te zeggen. Maar Hij spreekt tot degenen, die zich van dit evangelie steeds in ongeloof afkeerden; tot menschen „in deren Herzen nicht Gott, sondern ganz andere Dinge herrschen, 11 : 39, 44, 12 : 1" (Zahn). In *hun* hart was het koninkrijk Gods *niet.* Of men zou, in strijd met de doorgaande leer der Schrift, in strijd ook met de speciale beteekenis van de Nieuwtestamentische notie *ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ,* de stelling moeten aanvaarden: „Das Reich ist in *allen* Menschen aller Zeiten, in ihrem tieffsten Innern längst gegründet, wenn sie es sich nur selbst durch Christum aus ihrem eigenen Grunde in die Höhe des Bewusztseins bringen lassen" (Matthäi).

Dit ernstig bezwaar wordt door de voorstanders van de de opvatting: *in uwe harten,* wel gevoeld, maar zij meenen

het ter zijde te kunnen schuiven met de opmerking dat men op ὑμῶν niet te zeer den nadruk moet leggen. Jezus zou nl. in dit woord eene goddelijke ordening hebben vastgesteld, zonder dat beslist wordt of deze regel op bizondere, daar aanwezige menschen past. Ook voeren zij aan, dat er niet uitsluitend Farizeën, doch ook discipelen stonden in den kring, waarin de Heere Zich bevond.

Wat de laatste opmerking aangaat, op de tegenwoordigheid der discipelen mag geen beroep worden gedaan. Jezus werd ondervraagd ὑπο τῶν Φαρισαίων, en Hij ἀπεκρίθη αὐτοις. En dat Hij hier een *algemeenen regel* zou geven, in het midden latende of die geldt ook voor de daar aanwezigen, dit wordt door het ὑμῶν beslist weersproken. Dat het ὑμῶν in geen enkel opzicht mag worden verzwakt wordt duidelijk uit vergelijking van het slot van het antwoord met het begin. Jezus begon met eene *algemeene* karakteristiek van het koninkrijk te geven: daarom volgt ὑμῶν na μετὰ παρατηρήσεως *niet*. Ook het hierbij zich onmiddellijk aansluitende ἐροῦσιν is onbepaald. Maar zoodra Hij toegekomen is aan het *speciale*, aan de vraag, door de Farizeën gedaan, luidt Zijn antwoord: het koninkrijk Gods is *binnen ulieden*, d.i. in het midden *van u*, die naar de komst ervan onderzoekt. Gelijk altijd, zoo worden ook nu de woorden door Jezus' wijsheid gekozen. Hij had ook kunnen zeggen: *onder Israël*. Maar opzettelijk verklaart Hij: *onder ulieden*. Hij wil hen, die het koninkrijk, dat er is, niet zien, tot nadenken brengen, Opdat zij zouden ophouden met naar de toekomst te staren, en loslaten alle vleeschelijke verwachting, alle zinnelijk ideaal, maar, integendeel, zich zetten aan Zijne voeten, om van Hem te vragen, hun oog te ontsluiten voor het gekomen en komende koninkrijk Gods.

RECENSIËN.

Schild en Pijl, onder redactie van Dr. GROSHEIDE, Dr. DE MOOR en Dr. WIELENGA, 2e Jaargang, Afl. 1. Wezen van het Calvinisme door Mr. D. P. D. FABIUS.

De tweede jaargang van Schild en Pijl zet uitnemend in. Het wezen van het Calvinisme — ziedaar een onderwerp waarvoor met reden de aandacht wordt gevraagd. Het kan nooit anders dan gunstige uitwerking hebben zoowel voor de vastheid van ons beginsel als voor de levende kracht die dat beginsel dient te ontplooien, dat wij op den grondslag zelf teruggaan. Prof. Fabius heeft dat op kostelijke wijze gedaan, en verdient daarvoor onzen warmen dank. Wij hopen dat onze Gereformeerden allen deze brochure zullen lezen, ouderen zoowel als „jongeren", met en zonder aanhalingsteekens, en dat ze zich daardoor mogen opgewekt voelen tot een dieper indringen in het wezen van het Calvinisme. Terug naar Calvijn, zij voor allen het parool; en ik maak mij sterk dat oudere en jongere Gereformeerden, die nu soms wel eens wat tegenover elkaar schijnen te staan, dan elkaar vanzelf weer vinden zullen.

G. Ch. AALDERS.

Dr. J. R. SLOTEMAKER DE BRUINE, **Buitenkerkelijke Religie** (Pro Ministerio III-2) Groningen 's Gravenhage, J. B. WOLTERS, 1919.

Een goed geschreven deeltje van Pro Ministerio, dat een korte en daardoor wel eens wat vluchtige bespreking geeft van het Socialisme, Christian Science, het Spiritisme, de Theosophie, de Anthroposophie, de Astrologie en de Ster in het Oosten. De schrijver geeft telkens een hoofdzakelijk immanente kritiek, terwijl talrijke litteratuuropgaven verdere studie vergemakkelijken. In de Inleiding en een Samenvatting en Besluit tracht de schrijver in overzicht de stroomingen van den tijd te teekenen. In het algemeen is hij daar zeker wel in geslaagd. Evenwel, we hebben een groot bezwaar. Bl. 69 betoogt de schrijver dat men de door

hem geteekende richtingen in breeden zin religie noemen kan. O.i. kan dat slechts tot verwarring leiden. Astrologie en wat dies meer zij, mogen bij velen de plaats der religie innemen, daarmee is nog niet gezegd, dat ze religie zijn. Immers de groote vraag, waarom het bij alle religie gaat, de vraag van *Luther*: hoe krijg ik een genadig God, wordt hier door een of meer andere vervangen. En de religie laat door haar eigensoortigheid zulk een vervanging niet toe.

F. W. GROSHEIDE.

Dr. C. H. EBBINGE WUBBEN, **Fragmenten uit Middelnederlandse Bijbelvertalingen** (Doc. & Kl. Teksten, no 3). Groningen, 's Gravenhage, J. B. WOLTERS, 1919, f 1.60.

Weer een deeltje uit de serie Documenten en Kleine Teksten, dat voor ons theologen van veel gewicht is. Ieder, die zich met de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling bezig houdt, weet, hoe moeilijk het is van de Middelnederlandsche overzettingen eens gauw een steekproef te nemen of iets op kollege voor te lezen, omdat er nog maar zoo weinig van is gedrukt. Hier ontvangen we groote fragmenten uit den Bijbel van 1360 (*Van Drutens* Tweede Historie bijbel) n.l. Gen. 37-42. Enkele gelijkenissen Math. 25, Luk. 15 : 11 vlg., Groote stukken uit Rom. en Openb.

Maar nu spijt het mij, dat *Dr. E. W.* niet een klein beetje meer met de theologen rekening heeft gehouden. Wat zegt het ons, als we alleen maar hooren, naar welke codices de tekst is gedrukt. Was het voor hem, die beter dan iemand anders van den Bijbel van 1360 op de hoogte is, nu niet mogelijk geweest was, al was het maar in een enkel woord, mee te deelen, uit welke vertaling de fragmenten zijn genomen, misschien ook om een zeer korte vertaling te geven? Dan had zijn arbeid voor ons veel meer waarde gehad.

F. W. GROSHEIDE.

J. P. VAN KASTEREN, S. J. **De Tweede Brief van den zaligen Apostel Petrus uit het Grieksch vertaald en verklaard.** Utrecht, Den Bosch, 1919.

De in binnen- en buitenland bekende Roomsche Nieuw-Testamenticus *J. P. van Kasteren*, bij de mannen van het

vak vermaard om zijn groote kennis en geliefd van wege zijn bescheidenheid en hulpvaardigheid is 15 Sept. 1918 overleden. Thans ontvangen we nog zijn verklaring van 2 Petr. die al de eigenschappen, dat is goeddeels deugden bevat van zijn vroeger werk. Een korte inleiding stelt op de hoogte van de vele moeilijke vragen, die hier aan de orde komen. Dan volgt de vertaling, die zeer nauwkeurig is, maar daardoor juist wat zwaar van stijl. De verklaring is vrij breed, ze gaat in op de woorden, maar vergeet ook den gedachtengang niet. Wanneer men de exegese goed nagaat en doordenkt, krijgt men inderdaad een goeden kijk op 2 Petr. Natuurlijk komt hier en daar uit, dat de schrijver R.K. is (bl. 33, over de goede werken, bl. 118, waar een woord uit Sirach een O.-T.isch bijbelwoord heet, bl. 148 over het gezag van den Kanon etc.). Aan het einde ontvangen we allereerst een goede verdediging van de echtheid in verband met 3 : 15 vlg., dan wordt uiteengezet, hoe 2 Petr. aan Judas heeft ontleend en niet omgekeerd en eindelijk wordt de vraag besproken, aan wie de brief is gericht, een vraag, die ook *Van Kasteren* niet weet op te lossen.

We bevelen deze verklaring van 2 Petr. gaarne aan, mits men slechts in het oog houdt, dat deze trouwe zoon der Roomsche kerk de propaganda niet heeft vergeten.

F. W. GROSHEIDE.

Tekst en Uitleg.

J. WILLEMZE, **De tweede brief van Petrus, de brieven van Johannes, de brief van Judas.**

Dr. H. M. VAN NES, **Paulus' brieven aan de Galatiers, Efeziers, Filippensen, Kolossenzen, Thessalonicenzen** (1 en 2), **Timotheus** (1 en 2), **Titus en Filemon.**

Groningen, 's Gravenhage, 1919. J. B. WOLTERS. Prijs per deel f 2.50 of f 2.25.

Willemze geeft eerst een uitvoerige inleiding, die kort de gewone vragen der Kanoniek bespreekt (2 Petr. v Petrus en echt, 1-3 Joh. van den apostel Johannes, Judas van den broeder des Heeren, Judas ouder dan 2 Petrus) en breed handelt over den tijd, de dwaalleerraars, (2 Petr. en Jud. gnostieken, 2 Joh. Cerinthus) den gedachtengang der brieven en hun theologischen inhoud (hierbij wordt verdedigd, dat Judas de

feiten uit niet-Kanonieke geschriften aangehaald, heeft gesanktioneerd, en dat 1 Joh. 5 : 7 in den tekst hoort), en de litteratuur. De vertaling is gelijk we die in deze serie gewoon zijn, soms wat modern, vlot, aangenaam om te lezen, iets dat oneerbiedig kan klinken, vond ik niet. Ook over den uitleg valt te roemen, die is duidelijk en goed. Ik moet er evenwel aan toe voegen, dat ik hier en daar wel eens wat vond, dat mij bedenkelijk voorkomt, zoo b.v. de gedachte, dat de apostelen hun ervaring prediken (bl. 88). Het hangt er maar van af, hoe men dat bedoelt. Ik geloof wel, dat de schrijver het goed bedoelt, maar dergelijke uitdrukkingen vermijde men, omdat ze grond geven aan de vaak gehuldigde meening dat de apostolische ervaring wel van de werkelijkheid verschillen kan.

Heeft *Willemze* in de hem toegemeten 144 bl. 21 bladzijden Griekschen tekst naar *Nestle* behandeld, *Prof. van Nes* moest in dezelfde ruimte niet minder dan 69 paginas bespreken. En dan nog wel brieven van Paulus! Natuurlijk heeft zich dat gewroken, men moet den schrijver bewonderen, dat hij er nog van gemaakt heeft, wat hij er van maakte. Maar het is jammer, dat Redaktie en Uitgever niet besloten hebben Gal. — Filem. over twee deeltjes te verdeelen. Nu is de uitleg op tal van plaatsen nauwelijks uitleg te noemen, de litteratuur moest hier veel beknopter worden gegeven dan gewoonlijk, de inleidingskwesties zijn slechts aangestipt, terwijl toch b.v. de echtheid der Pastoraalbrieven m.i. breed had moeten worden behandeld, daar onder vele „beschaafden" de meening verbreid is, dat deze brieven niet van Paulus kunnen zijn. In de vertaling valt zeer veel te prijzen; dat ze hier en daar wat stroef is, zal niemand verwonderen, die wel eens beproefd heeft een stuk uit Paulus' brieven te vertalen.

F. W. GROSHEIDE.

Door bizondere omstandigheden verschijnt in deze aflevering geen Kroniek.

Redactie.

ONTVANGEN BOEKEN.

Dr. T. Hoekstra. **Ambt en Liefde.** Kampen J. H. KOK 1919.

O. Boersma. **De Nederl. Christen-Studentenvereeniging en onze Geref. Studenten.** Kampen, J. H. KOK 1919.

J. P. van Kasteren. **De tweede brief van den apostel Petrus.** Utrecht, Wed. J. R. VAN ROSSUM, 1919.

Dr. A. P. Rooze. **Het karakter van Jean Jacques Rousseau.** Groningen, J. B. WOLTERS, 1919.

Dr. Joh. Jeremias. **Der Gottesberg.** Gütersloh. C. BERTELSMANN, 1919.

J. J. Knap Czn. **Kerstlicht.** Kampen, J. H. KOK, 1919.

Dr. Th. Ruys Jr. **Petrus Dathenus.** Utrecht, G. J. A. RUYS, 1919.

Dr. W. Geesink. **Religieus Eklektisisme.** Amsterdam, H. A. VAN BOTTENBURG.

Jaarboek van de Geref. Kerken in Nederland, 1920. Goes, OOSTERBAAN & LE COINTRE.

W. E. van Duin. **De Evangelischen.** No. 9 van „Ons Arsenaal". Zutfen, J. B. VAN DEN BRINK & Co.

J. J. Knap Czn. **Gebed en Gebedsverhooring.** Kampen, J. H. KOK, 1919.

Gerh. van Slochteren. **Het Onze Vader.** XXX Leeke-meditaties. Kampen, J. H. KOK, 1919.